

ОЦІНКА ТРАНСФОРМАЦІЙ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ТА СТАНУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Одним із атрибутів громадянського суспільства є забезпечення рівноправності всіх етнічних груп. З відновленням державної незалежності України виникли сприятливі умови для подолання негативних моментів у сфері міжнаціональних відносин, для прискорення національно-культурного відродження етнічних груп, задоволення їх прав і свобод, гармонізації стосунків між етнічними компонентами українського суспільства.

Україна є поліетнічною державою. Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував наявність представників більш як 130 народів. У структурі населення держави яскраво вираженою є перевага двох найбільших етносів – українців та росіян. За даними перепису населення 2001 р., 37,5 млн. осіб (77,8% від загалу) є українцями і 8,3 млн. (17,3%) – росіянами. Чисельність від 30 до 300 тис. осіб мають ще 16 етносів: білоруси, молдовани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці та гагаузи.

У міських поселеннях українці становлять 73,3%, росіяни – 22,4%, інші етноси – 3,7%, у сільській місцевості відповідно – 87,0, 6,9 та 6,1 відсотків. Найбільш міським із чисельних етносів України є євреї, найбільш сільськими – румуни, гагаузи та молдовани. У межах України знаходяться основні регіони проживання кримських татар, караїмів, кримчаків і частково – гагаузів.

Проблеми міжетнічних відносин загострюються у зв'язку із становленням імміграції до України з країн, що розвиваються. В сучасних умовах приток мігрантів стає єдиним джерелом уповільнення депопуляції і підтримання прийняттого співвідношення між чисельністю найбільш економічно продуктивних вікових груп та осіб похилого віку. Проте зворотнім боком цього процесу є можливе посилення соціальної напруженості в суспільстві та зміна менталітету населення країни.

Особливості динаміки різних етнічних груп населення України необхідно враховувати при розробці стратегії соціально-економічного розвитку, при формуванні державної етнодемографічної політики, а також при побудові демографічних прогнозів.

Опис етнічної структури є складовою частиною практично всіх робіт, присвячених аналізу демографічної ситуації. Зокрема, оцінка етнічного складу здійснена у тематичній доповіді “Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи”, яка увійшла до Послання Президента України до Верховної Ради України¹. Окремі складові етнічного розвитку, зокрема етнічні аспекти постаріння населення, висвітлені в колективній монографії “Демографічна криза в Україні”², у фундаментальній роботі М.О. Шульги детально розглянуті етнічні аспекти імміграції, та еміграції³. Однак, говорячи про зміни чисельності етнічних груп населення України та чинники, які ці зміни обумовлюють, дослідники розглядають переважно перелік найчисельніших етносів як окремі одиниці спостереження. Це, безумовно, відповідає логіці наукових досліджень, але, поза увагою дослідників залишаються дві важливі особливості сучасного етнодемографічного розвитку нашої держави. По-перше, слід враховувати той факт, що кількість представників ряду малочисельних етносів України (в першу чергу це стосується народів афро-азіатського походження) протягом періоду незалежності помітно зросла і є підстави очікувати посилення цього процесу, а, по-друге, існування в Україні великої кількості етнічних груп вимагає від дослідників проведення їх класифікації. Така класифікація є необхідною не лише для здійснення коректної оцінки етнічного складу населення та його трансформацій, але й для формування етнодемографічної політики.

Усі етнічні групи нашої держави, крім українців та росіян, за характером розселення та періодом проживання на території нашої держави можна об’єднати у чотири групи.

Першу формують народи, які живуть у межах нашої країни, як правило, протягом багатьох століть, на невеликих компактних територіях (від кількох сіл до двох-трьох адміністративних районів), і зазвичай складають абсолютну більшість населення у місцях свого історично компактного проживання. Такі ареали розселення молдован є в Одеській, Чернівецькій та Миколаївській

областях, болгар – в Одеській та Запорізькій, угорців та словаків – у Закарпатській, гагаузів та албанців – в Одеській, румун – у Чернівецькій та Закарпатській областях. Нині відтворюється ареал компактного розселення кримських татар у Криму та південних районах Херсонщини, в Херсонській області є два шведських села. З певними застереженнями до цієї ж групи можна віднести турків-месхетинців, які на рубежі 1980 – 1990-х років оселилися в сільській місцевості Херсонщини, Донеччини та Криму. Указаним народам притаманний високий рівень національної самосвідомості та сталість етнічних ознак: абсолютна більшість їхніх представників у сільській місцевості (а деяких народів – і в міських поселеннях) вважають рідною мову свого етносу (виняток становлять шведи, для більшості яких рідна мова – українська).

Другу групу складають народи, чисельні групи представників яких оселилися на території сучасної України ще до початку ХХ століття. Частина цих етносів мають території компактного проживання в межах нашої держави: білоруси (в Поліссі), поляки (на Житомирщині, Хмельниччині та в західних областях), греки (в Донецькій області), чехи (на Житомирщині), караїми, кримчаки та естонці (в Криму), інші мали етнічні території в минулому (вірмени та німці) або здавна живуть розпорошено серед основних народів держави (євреї та цигани). Нині основна частина представників цих народів мешкає у поліетнічному середовищі великих та середніх міст. Більшість поляків вважають рідною мовою українську, більшість осіб інших етносів цієї групи – російську.

До *третьої* групи належать етноси, які походять із країн колишнього СРСР (за винятком названих вище). В Україні їхні представники оселилися переважно протягом періоду існування Союзу. Мешкають вони майже виключно у великих та середніх містах, близько половини цих осіб вважають рідною мову свого етносу, і приблизно стільки ж – російську мову.

Росіяни займають проміжне становище між народами першої та третьої груп. З одного боку, численні групи росіян мешкали на території України ще в дорадянські часи, а регіон компактного їх розселення у Путивльському районі Сумської області склався ще в першій половині другого тисячоліття. Однак, з іншого боку, біль-

шість українських росіян – особи, прибулі з Російської Федерації у ХХ ст. та їх нащадки.

Четверта група об'єднує вихідців із країн “старого зарубіжжя”, які прибули до України частково в радянський період, але, головним чином – після здобуття незалежності. Рідною для більшості цих осіб залишається мова свого етносу.

Протягом міжпереписного періоду (1989 – 2001 роки) незважаючи на загальне зменшення чисельності населення, кількість українців дещо зросла, натомість чисельність етнічних росіян – зменшилася на чверть. Євреї, втративши майже 4/5 свого складу, перемістилися з третього місця за чисельністю серед етнічних груп України на десяте. Уперше після Другої світової війни в Україні відбулося зростання питомої ваги як українців, так і осіб, для яких українська мова є рідною. Тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення, панівної у радянські часи. Рівень володіння українською мовою в окремих регіонах (Крим, Донбас, Одещина) зріс в 1,3 – 1,5 рази.

На сучасному етапі міграційні процеси є основним фактором трансформацій етнічного складу населення. З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України почалося повернення до нашої держави етнічних українців та представників депортованих народів (кримських татар, німців, греків, вірмен та болгар) з колишніх радянських республік.

Досі відбувається повернення українців з колишніх республік СРСР, за винятком Росії та Білорусі. Так, наприклад, кількість українців, прибулих з Естонії до України у 2004 р., у 9 разів перевищує кількість вибулих, по Латвії відповідне співвідношення складає 4 рази. До Росії, Білорусі країн Заходу та деяких країн Центральної Європи українців вибуває більше, ніж прибуває з цих країн.

Процес репатріації представників раніше депортованих народів триває вже понад десять років. Незалежна Україна як демократична держава визнала право депортованих народів на повернення до місць їх традиційного проживання. На сьогодні до нашої держави (переважно до АР Крим) повернулося понад 280 тис. кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен. Прибуття такої кількості репатріантів протягом відносно короткого терміну загострило і без того

існуючі проблеми житла, землі, працевлаштування, соціально-культурного обслуговування населення півострова, забезпечення поселень необхідною інфраструктурою. Причому Україна залишилася практично сам на сам із завданням прийому та облаштування раніше депортованих осіб, оскільки держави їх виходу, попри зроблені заяви, фактично не беруть участь у фінансуванні відповідних програм. Актуальною залишається і політико-правова проблема – набуття громадянства України депортованими особами.

Серед репатріантів перше місце за чисельністю посідають кримські татари. Повернення кримськотатарського народу починаючи з 1989 року відбувалося стрімкими темпами, після 1992 року цей процес уповільнився, що, в першу чергу, було пов'язано з економічним спадом в Україні. Більшість раніше депортованих кримських татар повертались до України (в основному до Криму) з Узбекистану, Росії, Таджикистану, Казахстану та Киргизстану. Сім'ї депортованих німців розселяються в східних та південних областях (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Кіровоградська) а також в Криму.

Натомість, чимало росіян, білорусів, представників інших етносів “нового зарубіжжя”, повертаються до країн походження. Виняток становлять кавказькі етноси: економічна криза у державах Закавказзя, гостріша, ніж в Україні, та воєнні конфлікти на Кавказі стимулюють приток мігрантів із цього регіону до України. У 2004 р. кількість прибулих вірмен зі своєї етнічної батьківщини до України майже в 24 рази перевищує кількість вибулих до Вірменії. Зафіксовано імміграцію вірмен до нашої держави з Росії, Грузії, Азербайджану та деяких країн Центральної Азії. Значна кількість азербайджанців прибуває до України не лише з Азербайджану, але й з Вірменії, Грузії, Узбекистану.

За горбачовської “перебудови” різко зросли масштаби еміграції з України за межі колишнього СРСР, спочатку переважно євреїв, німців та греків, а нині – представників практично усіх етносів. Здебільшого виїжджають представники економічно-активних вікових груп. Тому в Україні на сучасному етапі спостерігається постаріння єврейського населення. Питома вага євреїв у віці 50 років і старше становить більше 63,3%. Представники єврейського етносу

виїжджають до Німеччини, Ізраїлю, США, Російської Федерації, Італії, Австралії. В той же час спостерігається прибуття євреїв з таких країн як Молдова, Азербайджан, Грузія та Узбекистан.

Поряд з поверненням німців до України із східних регіонів колишнього СРСР відбувається їх еміграція до Німеччини, яка почалася ще за часів Радянського Союзу. ФРН навіть заохочувала цей процес – переселенцям надавались різні соціальні пільги. За роки незалежності України кількість вибулих з країни етнічних німців сягає кількох тисяч осіб. Кількість вибулих німців у 2004 р. перевищує кількість прибулих у 6,6 рази. 94% цього контингенту виїжджають до Німеччини.

Має місце також виїзд поляків з України. Польська держава приймає всіх етнічних поляків, але допомогу надає лише тим, хто найбільше її потребує. Таким чином, етнічна міграція в Польщу дещо стримується. Окрім своєї етнічної батьківщини представники польської етнічної групи емігрують з України до Росії, Німеччини, Білорусі, США. В той же час у 2004 р. спостерігається незначне перевищення прибуття над вибуттям серед представників польського етносу. В основному вони прибувають до України з Росії, Білорусі, Молдови, Казахстану та Німеччини.

На початку 1990-х років з України виїхали кілька тисяч чехів та словаків, що проживали в Чорнобильській зоні. Уряди відповідних країн надали пільги та послуги для сімей мігрантів.

Етнічна структура внутрідержавних мігрантів в цілому відповідає розподілу населення за етнічною належністю (табл. 1). Натомість серед прибулих з-за меж нашої держави в 1994 – 1996 рр. українці становили менше 40%, а серед вибулих – менше 30%. 55,6% вибулих до держав колишнього СРСР склали етнічні росіяни. Потік прибуття вірмен та кримських татар в Україну формується в основному за рахунок колишніх радянських республік (в першу чергу відповідно Вірменії та Узбекистану), в той же час з України відбувається еміграція вірмен до Німеччини, Росії, США, Ізраїлю. Питома вага євреїв по всіх потоках обміну населенням з державами СНД та Балтії тривіальна, натомість представники цієї національності формували майже половину потоку вибуття за межі колишнього СРСР. Помітно вища, ніж в населенні України і їх частка серед прибулих з-

за меж бувшого Союзу, що є свідченням розвитку зворотної міграції. Останніми роками еміграція до країн нового зарубіжжя поступово втрачає своє етнічне забарвлення: питома вага євреїв зменшується, українців і росіян – зростає. Інтенсивність вибуття за межі колишнього СРСР етнічних росіян залишається вищою, ніж українців.

Таблиця 1

Розподіл мігрантів за етнічною належністю у різних потоках міграції, %

	1994 – 1996 рр.				
	Внутрі-державна	Прибулі – нове зарубіжжя	Вибулі – нове зарубіжжя	Прибулі – старе зарубіжжя	Вибулі – старе зарубіжжя
українці	77,8	40,9	33,4	29,2	25,8
росіяни	16,9	39,4	55,6	13,9	15,7
євреї	0,2	0,3	0,5	6,8	42,2
вірмени	0,2	2,9	0,7	0,2	0,3
татари і кримські татари	0,7	6,0	1,2	0,3	0,2
інші	4,2	10,5	8,6	49,6	15,8
	2004 р.				
українці	87,9	39,7	49,3	27,8	56,9
росіяни	9,4	38,3	44,3	9,1	14,3
євреї	0,03	0,2	0,1	8,4	9,7
вірмени	0,2	3,3	0,5	0,2	0,2
татари і кримські татари	0,9	7,6	0,8	0,2	0,1
інші	1,5	10,9	4,9	54,3	18,8

Певний вплив на динаміку етнічної структури населення має також природне відтворення. Зокрема, в сім'ях кримських татар, вірмен, циган, азербайджанців дітей більше, ніж, скажімо, в українських або російських сім'ях. Народжуваність серед українців загалом вища, ніж серед росіян, внаслідок більш сільського типу розселення титульного етносу. Не однаковим є і співвідношення представників різних вікових груп у структурі окремих народів, що відбивається на етнічній диференціації загальних коефіцієнтів природного руху. Так, значно вищий від середнього по Україні рівень старіння населення притаманний євреям (більшість єврейської

молоді емігрувала або асимілювалася), в результаті чого показники природного приросту цієї етнічної групи набули від'ємного значення задовго до початку депопуляції усього населення держави.

Крім того, протягом міжпереписного періоду в Україні відбулося відродження самосвідомості окремих індивідів та прошарків населення. Протягом радянського періоду досить поширеним явищем було приховування свого національного походження, яке, зокрема, могло стати перешкодою для кар'єри. Тому певна частина українців (як і багатьох інших народів) відносила себе до росіян – неофіційно привілейованого народу СРСР. Нині ці особи усвідомлюють себе представниками основного етносу незалежної України. Різко посилилися темпи асиміляції в середовищі українського етносу поляків та євреїв. За 1989 – 2001 рр. кількість росіян, євреїв та поляків в Україні зменшилася більш істотно, ніж це можна було очікувати, виходячи з тенденцій природного руху та міграцій. Інтенсивніше зменшення чисельності росіян відбулося у тих регіонах, де вони складають невеликий відсоток населення, тоді як в АР Крим їх кількість зменшилася ненабагато, а в м. Севастополі – навіть дещо зросла.

Однак, в цілому природний рух та асиміляційні процеси за силою впливу на динаміку етнічної структури населення значно поступаються міграціям. Про це, зокрема, свідчить порівняння даних переписів 1989 та 2001 рр. Перш за все за рахунок обміну населенням із державами колишнього СРСР в Україні за міжпереписний період чисельність кримських татар зросла у 5,3 рази, вірмен – на 84%, чеченців – на 56, абхазів – на 47, грузин – на 45, азербайджанців – на 22%. Кількість греків та німців, незважаючи на їх інтенсивний відтік на історичну батьківщину, майже не змінилася, в той же час чисельність представників більшості етносів країн колишнього СРСР зменшилася у 1,5 – 2 рази. Унаслідок активізації міграцій з країн, що розвиваються, кількість індо-пакистанців збільшилася у 8,5 рази, в'єтнамців – у 8,2, представників арабських народів – у 5,3, китайців – у 3,3, афганців – у 2,8 рази. У 8,8 рази зросла кількість курдів у результаті прибуття представників цього етносу як з Близького Сходу, так і з колишніх радянських республік. Процес входження нашої держави до світового економічного простору, розширення мережі міжнародних організацій, створення спільних під-

приємств та філій іноземних компаній зумовили багатократне збільшення кількості представників титульних етносів країн розвинутої ринкової економіки (американців – у 64,5 рази, голландців – у 3,2 рази, англійців та японців – майже удвічі).

Кримські татари та інші представники раніше депортованих народів прибувають переважно до сільської місцевості, тоді як вихідці з Кавказу, з держав розвинутої ринкової економіки та країн Третього світу віддають перевагу міським поселенням. Міський характер розселення представників цих етносів значною мірою пов'язаний з тим, що для багатьох з них метою імміграції до України є здобуття освіти.

В структурі іммігрантів з Кавказько-центральноазіатського регіону та країн, що розвиваються, переважають чоловіки. Як наслідок, нині серед таджиків, які мешкають в Україні, чоловіки складають 67,0%, серед азербайджанців – 65,6, чеченців – 61,0%, грузинів – 58,7, вірмен – 56,6%. У народів країн, що розвиваються, питома вага чоловіків є ще вищою і складає: для в'єтнамців – 64,2%, китайців – 67,6, для етносів, об'єднаних у графу “інші національності” (це переважно народи Африки, частково латиноамериканські народи) – 75,0, для персів – 75,4, афганців – 77,1, кубинців – 80,9, народів Індії та Пакистану – 84,0%. Підвищена частка чоловіків притаманна і вихідцям з країн розвинутої ринкової економіки, зокрема серед англійців вона складає 61,1%, серед американців – 58,3, французів – 57,8, австрійців – 54,5, голландців – 54,0, канадців – 52,9, італійців – 51,7%.

Етнічний склад населення, з однієї сторони, є результатом тривалого демографічного розвитку, в першу чергу його міграційної складової, а з іншої – сам значною мірою впливає на інтенсивність та спрямованість міграційних процесів. Власне строкатість етнічного складу населення України стала одним із наслідків високої інтенсивності міграцій в колишньому СРСР. Якщо переважна більшість громадян України – етнічних українців народилися в нашій державі, то значна частина представників національних меншин – уродженці інших колишніх республік СРСР.

Внутрішня політика будь-якої держави, особливо поліетнічної, має бути орієнтована на зміцнення міжетнічної толерантності та

високий рівень взаєморозуміння між представниками найрізноманітніших етнічних груп, що проживають на її території. Одним із пріоритетних завдань органів державної влади та місцевого самоврядування є створення та забезпечення нормальних умов для рівноправного розвитку та активної участі у соціально-економічному та духовно-культурному житті представників усіх національностей, які разом з українцями складають єдину етнонаціональну структуру суспільства.

¹ Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи // Послання Президента України до Верховної Ради України Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – С. 110.

² Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. – К., 2001. – С. 218–221

³ Шульга Н.А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Стило, 2002. – С. 73–105, 263–275